

Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Nyelvtudományi Doktori Iskola
Elméleti nyelvészet program

**Az elidegenítő hatás megjelenése a toldalékolásban magyar
anyanyelvű nyelvhasználók körében**

**Az általános birtoklásjelölő morféma és a tárgyrag viselkedése idegen eredetű tövekhez
történő kapcsolásokor**

TÉZISEK

Lantay Gyula

Témavezető: Dr. Zsigri Gyula

Szeged

2022

1. Az értekezés témája, céljai, felépítése

A magyar anyanyelvű nyelvhasználók amikor idegen, vagy idegen eredetű szavakkal találkoznak, a szövegekörnyezettől függően sok esetben kénytelenek magyar toldalékkal ellátni e töveket. Ez gyakran azt eredményezi, hogy jelöltebb alakok jönnek létre. Dolgozatomban két ilyen jelenséggel foglalkozom: az általános birtoklásjelölő morféma viselkedésével (elsősorban a magyar anyanyelvű számítógépes játékosok nyelvhasználatában), amikor az szibilánsra végződő idegen eredetű tövekhez járul, és a magyar tárgyrag viselkedésével, pontosabban a kötőhangzó megjelenése és meg nem jelenése közötti ingadozással, amikor a tárgyrag erősen jelölt, kettős vagy hármas mássalhangzó-kapcsolatra végződő idegen eredetű tövekhez járul.

Dolgozatom elsődleges célja az említett két jelenség klasszikus optimalitáselméleti keretben történő megközelítése, szemléltetése a vonatkozó tételek részletes ismertetése után. A kutatott jelenségek klasszikus OT-ben történő szemléltetése mellett indokoltnak tartom egy modernebb elméleti keret, az ún. maximum entrópia modell (maxent) rövid ismertetését, és alkalmazását az elméleti keret használatának megkönnyítésére írt Java programmal, a MaxEnt Grammar Toolal. Mivel a maxent modell jobban kezeli a kutatott jelenségek kapcsán felmerülő variációkat a klasszikus OT-nél, a kutatás későbbi kiterjesztését mindenképpen fontosnak tartom az említett elméleti keretre is.

A dolgozat első pontjában ismertetem a disszertációban feltárni kívánt problémákat, valamint megfogalmazom a disszertáció motivációját, célját, kiinduló hipotéziseit és kutatási kérdéseit. A disszertáció második pontjában az alkalmazott elméleti keret, az optimalitáselmélet rövid ismertetése történik (először röviden szólok arról a szellemi környezetről, amelyben az optimalitáselmélet megszületett McCarthy (2008) alapján, majd ismertetem a klasszikus OT működését Siptár és Szentgyörgyi (2013) nyomán) ezt követően röviden szólok a maximum entrópia (maxent) modellről Goldwater és Johnson (2003), valamint Hayes és Wilson (2008) alapján, és bemutatom a MaxEnt Grammar Tool nevű Java programot. E program használatával ki tudjuk számítani a versengő alakok maxent értékét. A harmadik fejezetben részletesen ismertetem a kutatott jelenségekhez kötődő adatgyűjtést, és bemutatom a kutatáshoz szükséges tövek kiválasztásának motivációját, az adatgyűjtés során alkalmazott munkamódszeremet. A disszertáció egyik központi részében, a negyedik fejezetben az ÁBJ morféma viselkedésére vonatkozó kutatásaim ismertetése kap helyet. Melcsuk (1965) alapján motiváltam az *általános birtoklásjelölő* terminus használatát. Rebrus (2013) nyomán ismertettem *j* típusú toldalékokra vonatkozó megállapításokat, érintettem a birtokos alakokra vonatkozó faktorok kérdéskörét. Foglalkoztam Papp (1975) alapján a birtokos személyragozás

kérdésével, valamint Alberti és Farkas (2015) nyomán az elidegeníthető és elidegeníthetetlen birtoklás kérdésével. A disszertáció második központi részében, az ötödik fejezetben kerül sor a jelölt mássalhangzó-kapcsolatra végződő, idegen eredetű szavak tárgyesetének a vizsgálatára. A hatodik fejezet a disszertáció összegzése. Itt kerül sor a kutatás során elért eredmények összefoglalására, melyeket összevetek a disszertáció első fejezetében feltett kutatási kérdésekkel, valamint kitekintést adok a kutatás folytatásának lehetséges irányaira. A dolgozat a hivatkozott szakirodalom tételszerű felsorolásával és mellékletekkel zárul.

2. Az értekezés hipotézisei és kutatási kérdései

Kiinduló hipotézisem az, hogy amikor a magyar anyanyelvű nyelvhasználók a jelöltebb alakokat produkálják, egy elidegenítő eljárás hatására teszik ezt, aminek egyik fontos aspektusa a transzparenciára való törekvés.

Az általános birtoklásjelölő morféma viselkedésére irányuló kutatásomra vonatkozóan úgy vélem, hogy a rendhagyó alakok gyakrabban jelennek meg szóban, mint írásban. E hipotézisem alátámasztásához írott teszt kitöltésével és hanganyagok rögzítésével gyűjtött adatokat elemeztem. Az idegen eredetű, jelölt mássalhangzó-kapcsolatra végződő tövek magyar tárgyraggal ellátott alakja kapcsán úgy vélem, hogy sok nyelvhasználó kommunikációjában ingadozás tapasztalható a kötőhangzó megjelenése és meg nem jelenése között. Azaz, néhány esetben egy adott nyelvhasználó a pl. a *Hankst* alakot használja kommunikációja során, más esetben a *Hankset* alakot. Ahhoz, hogy e feltételezésemet – részben – igazolni tudjam, hangfelvételeket készítettem.

Disszertációmiban a következő kutatási kérdésekre keresem a választ:

1. Milyen arányban fordulnak elő a rendhagyó alakok a kevésbé jelölt alakokkal szemben?
2. Hogyan tudjuk e rendhagyó alakokat (illetve a nyelvhasználók döntését az elidegenítő hatás alkalmazásáról, vagy annak mellőzéséről) optimalitáselméleti keretben szemléltetni, megközelíteni?
3. A versengő lehetséges kimeneti alakok felszíni megjelenésének valószínűségi eloszlását milyen arányban határozza meg a MaxEnt Grammar Tool?
4. Az ÁBJ morféma esetében a *j*-s vagy a *j* nélkül álló alternáns-e a termékenyebb minta?
5. Hogyan tudunk számot adni az olyan szótagok szerkezetéről (és hogyan tudjuk az ilyen a szerkezeteket ábrázolni), mint pl. *Hankst*, *Phelpst*, ahol a magot három vagy

négy mássalhangzó követi, holott a szótag szerkezetére vonatkozó ismereteink alapján a magot követő kódában maximum két szegmentum számára van hely?

3. Az értekezés elméleti kerete

A magyar anyanyelvű nyelvhasználóknak az elidegenítő hatás alkalmazására vonatkozó döntését klasszikus optimalitáselméleti keretben szemléltetem. Egy optimalitáselméleti nyelvtan három fő összetevőből áll, úgymint: a szótárból, a generátorból, valamint egy kiértékelő komponensből. A szótár a nyelv valamennyi szavának/morfémájának mögöttes fonológiai ábrázolását tartalmazza. A generátor minden bemenő alakot kimenetjelölteknek (azaz egymással versengő, lehetséges kimeneti alakoknak) egy végtelen halmazára képez le. A kiértékelő komponens a generátor által képzett kimeneti jelöltek közül kiválaszt egyet, az ún. optimális alakot, amely az adott bemenetnek megfelelő valóságos kimenet lesz. Úgynevezett táblákban szemléltetjük a kimeneti jelölteknek a korlátok segítségével történő kiértékelését. A tábla első oszlopában soroljuk fel a releváns jelölteket, a többi oszlop egy-egy korlátnak felel meg. A korlátok rangsorolva vannak, a rangsort a táblák oszlopai szemléltetik úgy, mintha a kiértékelés az oszlopokon balról jobbra haladva történne meg, kezdve a releváns korlátok közül a legmagasabbra rangsorolttal. Csillaggal jelöljük, ha valamely jelölt áthágja az érintett korlátot. Felkiáltójel jelzi azt, ha ez a korlátáthágás végzetes, vagyis olyan, amelynek következtében az adott jelölt a versenyben ettől kezdve esélytelen, mivel létezik egy vagy több olyan jelölt, amely nem hágja át az adott korlátot. A táblának azon részeit, amelyek a kiértékelés szempontjából már nem érdekesek a továbbiakban, mert az adott sorban található jelölt már kiesett a versenyből, árnyékolás jelzi. Jobbra mutató kézzel (☞) szokás jelölni az optimális jelöltet. Ez a jelölt lesz az az alak, amely valóságos kimeneti alakként jelenik meg (vö. Siptár és Szentgyörgyi 2013: 1-5).

Az általam kutatott két jelenség kapcsán mindenképpen felmerül a variáció kérdése. A klasszikus OT-ben azt, hogy mikor melyik alak legyen az optimális kimeneti alak, a korlátok különböző rangsorolásával lehet előállítani. Ez az eszköz elsősorban a különböző nyelvtípusok megközelítésének eszköze, amely szerint a megszorítások különböző rangsorolása különböző nyelvtípusokat eredményez. E megközelítéssel elsősorban az interperszonális variációt lehet szemléltetni, az általam kutatott jelenségek kapcsán azonban felmerül az intraperszonális variáció is. Ahogyan azt már korábban említettem, az ún. maximum entrópia modell a klasszikus OT-nél jobban kezeli a felmerülő variációkat, így ennek az elméleti keretnek az alkalmazását is indokoltnak tartom. A maxent modellben a kimenet nem egyetlen (vagy akár több) alak, hanem a lehetséges kimenetek *valószínűségi eloszlása*. Disszertációmban nem volt

célom a maximum entrópia modell teljeskörű használata, pusztán az általam összegyűjtött adatok kiértékelése a MaxEnt Grammar Tool programmal.

4. A kutatás korpusza és módszerei

A kutatás elvégzéséhez írott és hangzó adatokat gyűjtöttem.

Az ÁBJ morféma vonatkozó kutatás esetében 16 kitöltendő mondatból álló kérdőívet kellett az adatközlőknek kitölteniük/felolvasniuk. A mondatok megfogalmazása során az elsődleges szempont az volt, hogy illeszkedjenek a videójátékok világának tematikájába. A mondatok mindegyike magyar nyelvű volt, amelyekből hiányzott néhány angol vagy magyar nyelvű szó. Ezeket a hiányzó szavakat a mondatban három pont jelezte, ami mögött zárójelben ott állt a beilleszteni hivatott tő ragozatlan formában. Az adatközlők feladata az volt, hogy ezeket a toldalékolatlan alakokat a mondat értelmének megfelelő magyar toldalékkal ellátva helyezték el a mondatban. Az instrukciók megadása során külön kértem az adatközlőket, hogy az angol szavak esetében a saját kiejtésüknek megfelelő magyaros alakban írják le/olvassák fel a toldalékolt töveket. Az ÁBJ morféma viselkedésére vonatkozó adatgyűjtés három fordulóból állt: az első fordulóban írott (59 adatközlőtől származó), a másodikban hangzó (23 adatközlőtől származó) adatokat gyűjtöttem. Az adatgyűjtés harmadik fordulójában ismét írott (14 adatközlőtől származó) adatokat gyűjtöttem, ám ezúttal olyan adatközlőket kértem fel a teszt kitöltésére, akik saját bevallásuk szerint nem tartják számon a videójátékok használatát hobbijukként. Az ÁBJ morféma viselkedésének vizsgálatához az adatgyűjtés három fordulójával összesen 2 553 hasznos írott és hangzó adat rögzítésére került sor. A hasznos adatok közül 115 alkalommal jelent meg az ÁBJ morféma *j*-s alternánisa. Ez az összes hasznos adat 4,5%-át teszi ki. A beérkezett adatok alapján elmondható, hogy ha ugyan csekély mértékben is, de bizonyos esetekben megjelenik az ÁBJ morféma *j*-vel álló alternánisa szibiláns után.

Az idegen eredetű, jelölt-mássalhangzó kapcsolatra végződő tövek tárgyesetére vonatkozó adatgyűjtés során az írott adatokat a Magyar Nemzeti Szövegtár adatbázisából és a Google keresőjének segítségével gyűjtöttem össze. A találatok összesített száma 20 261, amiből 12 560 esetben álltak az idegen eredetű tövek kötőhangzó nélkül tárgyesetben. A hangzó adatok rögzítéséhez alkalmazott munkamódszerem hasonló volt az ÁBJ morféma viselkedésére irányuló kutatás kapcsán alkalmazotthoz. A felolvasandó kérdőív 13 magyar mondatból állt, melyekben összesen 9 olyan jelölt mássalhangzó-kapcsolatra végződő tő fordult elő, melyeket intencióm szerint tárgyraggal kellett az adatközlőknek ellátniuk ahhoz, hogy a mondat értelmes legyen. A mondatokat összesen 44 adatközlő olvasta fel. Az összes beérkezett adat száma 396,

ebből hasznos 356 db, a kötőhangzós alakok darabszáma 55, a kötőhangzó nélküli alakok darabszáma 294, az ingadozások száma összesen 7 db (itt volt tetten érhető az intraperszonális variáció).

5. Az értekezés eredményei

Az ÁBJ morféma viselkedésére vonatkozó kutatásom a következő eredményekkel zárult.

A szakirodalmi áttekintés után a magyar anyanyelvű nyelvhasználók elidegenítő hatás alkalmazására vonatkozó döntését klasszikus optimalitáselméleti keretben szemléltem. Sikeresen megállapítottam, hogy az ÁBJ morféma *j*-s és *j* nélküli alternánsa közül a *j*-vel álló alternáns a termékenyebb minta (vö. Kiefer 1985 és 1991) így a klasszikus OT elemzés során a *tő* + *-jA* bemeneti forma alkalmazása az indokoltabb. A HŰ-IO(sztg) korlát (a tőmorféma szótagolása megegyezik a bemeneti és kimeneti alakokban) alkalmazásával azt az elidegenítő hatást/transzparenciára való törekvést érzékeltettem, amelyet azok a magyar anyanyelvű nyelvhasználók alkalmaznak, akik szibilánsra végződő tövekhez az ÁBJ morféma *j*-s alakváltozatát tapasztják. Amikor a magyar anyanyelvű nyelvhasználó egy szót idegennek érez, azt feltételezésem szerint izolátumként kezeli és nem veti alá olyan eljárásoknak, melyeket a magyar, vagy idegennek nem érzett/idegenként nem kezelt szavak esetében alkalmaz. A HŰ-IO(sztg) korlát azonos szótagolást vár el az idegen eredetű, szibilánsra végződő *tő* alanyesetű és az ÁBJ toldalékkal ellátott alakja között. A HŰ-IO(sztg) és a *Sj korlát (fonológiai szón belül szibiláns után nem állhat *j*) azonosan az első helyre van rangsorolva, így a nyelvhasználónak választania kell, melyik korlát áthágását tartja végzetesnek. Amennyiben a nyelvhasználó idegennek érez egy tövet, úgy a HŰ-IO(sztg) megszorítás áthágása lesz a végzetes és a versenyt az a jelölt nyeri meg, mely az ÁBJ morféma *j*-s alternánsát tartalmazza. Ellenkező esetben a nyelvhasználó a *Sj korlát áthágását tekinti a végzetes áthágásnak, a versenyt pedig a *j* nélküli ÁBJ morfémával álló alak nyeri. E megoldás értelmében a korlátok rangsora állandó és könnyedén tudja szemléltetni a nyelvhasználóknak az elidegenítő hatás/transzparenciára való törekvés alkalmazására vagy annak mellőzésére vonatkozó döntését.

(1) *maze-e/maze-je*

	/me:z/ + -jA	*Sj	HŰ-IO(sztg)
☞	me:zɛ		*
☞	me:zjɛ	*!	

A jelenség klasszikus OT-beli szemléltetését követően a MaxEnt Grammar Tool programmal kiszámítottam a kimeneti alakok megjelenésének valószínűségi eloszlását. Két bemeneti fájlal dolgoztam. Az első bemeneti fájl a kérdőívvel gyűjtött írott adatokat, a második bemeneti fájl pedig a hangrögzítéssel nyert adatokat tartalmazta. Az első bemeneti fájlal dolgozva a program azt jósolta, hogy az ÁBJ morféma *j* nélküli alternánsát tartalmazó alakok megjelenésének valószínűsége kb. 95%, míg a *j*-vel álló alternánst tartalmazó alakoké kb. 5%. A második bemeneti fájlal dolgozva ez az arány némiképp eltér, a *j* nélküli alternánst tartalmazó alakok megjelenésének valószínűsége kb. 92%, a *j*-s alternánst tartalmazó alakoké kb. 8%.

A tárgyeset viselkedésére vonatkozó kutatásom a következő eredményekkel zárult.

A szótagszerkezet elemzésének részletekbe menőbb ismertetését Törkenczy (1994)-et alapul véve végeztem el. Törkenczy szótagutós elemzését és ábrázolását megpróbáltam alkalmazni az általam vizsgált idegen eredetű, jelölt mássalhangzó-kapcsolatra végződő tövekre. Arra a véleményre jutottam, hogy mivel a szótagutós elemzés nyelvspecifikus, túl sok engedményt kellene tenni ahhoz, hogy e megoldást tudjam alkalmazni a vizsgált tövek kapcsán is. A kialakult helyzetet úgy oldottam meg, hogy az Univerzális Grammatika részét képező szonoritási sorbarendezés elvét sértő szegmentumokat extraszillabikus mássalhangzóknak elemeztem, ezeket pedig pótlólagosan kapcsoltam a szótaghoz. A jelenség klasszikus OT-beli szemléltetése során a t-KÓDA (a tárgyrag a kóda csomópontához kapcsolódik) és a CSAK(szeg) (minden kimeneti szegmentumnak van megfelelője a bemenetben, azaz betoldani tilos) megszorításoknak egyaránt az első helyre rangsorolásával sikeresen tudtam szemléltetni a magyar anyanyelvű nyelvhasználók elidegenítő hatás alkalmazására vonatkozó döntését. Minden kötőhangzóval álló kimeneti jelölt egyszer hágja át a CSAK(szeg) korlátot és minden kötőhangzó nélkül álló kimeneti jelölt egyszer hágja át a t-KÓDA korlátot. Amennyiben a nyelvhasználó nem érez idegennek egy tövet/nem alkalmazza az elidegenítő hatást, úgy a t-KÓDA megszorítás áthágását tekinti végzetesnek, a versenyt tehát az a jelölt nyeri, amelyik kötőhangzóval áll tárgyesetben. Ellenkező esetben, ha a nyelvhasználó idegennek érez egy

tövet/alkalmazza az elidegenítő hatást, a CSAK(szeg) megszorítás áthágását tartja végzetesnek, a versenyt pedig az a jelölt nyeri, amelyik kötőhangzó nélkül áll tárgyesetben.

(2) *Phelpset/Phelpst*

	/fɛlps+t/	CSAK(szeg)	t-KÓDA
☞	fɛlpsɛt	*	
☞	fɛlpsɛt		*

A klasszikus OT-beli szemléltetés után megvizsgáltam, hogy a MaxEnt Grammar Tool program a releváns lehetséges kimeneti jelöltek megjelenésének milyen arányú valószínűségi eloszlását jósolja. Az írott adatokat tartalmazó bemeneti fájlból dolgozva a program azt a jóslatot tette, hogy a kötőhangzóval álló alakok felszínen való megjelenésének kb. 44%, a kötőhangzó nélkül álló alakok felszínen való megjelenésének kb. 56% a valószínűsége. A hangrögzítéssel nyert adatokat tartalmazó bemeneti fájlból kiszámítva az tapasztalhatjuk, hogy a kötőhangzó nélkül álló alakok megjelenésének a valószínűsége jóval nagyobb, mint az írott adatok esetén, kb. 83%, míg a kötőhangzóval álló alakok csak kb. 17%-os valószínűséggel jelennek meg a felszínen.

Disszertációmban sikeresen meg tudtam válaszolni a dolgozat elején feltett kutatási kérdéseimet. Mindkét kutatott jelenség kapcsán szemléltetni tudtam klasszikus optimalitáselméleti keretben azt az elidegenítő hatást, amely alkalmazásáról dönteniük kell a magyar anyanyelvű nyelvhasználóknak, a Maxent Grammar Tool programmal pedig ki tudtam számíttatni a versengő kimeneti jelöltek maxent értékét.

6. Hivatkozások

- Alberti Gábor – Farkas Judit 2015. Az elidegeníthető birtoklást kifejező -j- képző esete a –(V)t főnévképzővel és más főnévképzőkkel. In: Maleczki Márta - Németh T. Enikő - Szécsényi Tibor (szerk.): *Jelentés és nyelvhasználat 2.*, Szegedi Tudományegyetem, Szeged.
- Goldwater, Sharon – Johnson, Mark 2003. Learning OT constraint rankings using a Maximum Entropy model. *Proceedings of the Workshop on Variation within Optimality Theory*, Stockholm University.
- Hayes, Bruce and Wilson, Colin 2008. A maximum entropy model of phonotactics and phonotactic learning. *Linguistic Inquiry* **39**: 379-440.
- Kiefer Ferenc 1985. The possessive in Hungarian: a problem for natural morphology. *Acta Linguistica Hung.* 35 (1985) 85-116.
- Kiefer Ferenc 1991. *A magyar nyelv kutatásának általános nyelvészeti vonatkozásai. Akadémiai székfoglaló.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- McCarthy, John J. 2008. *Doing Optimality Theory: applying theory to data.* Oxford: Blackwell.
- Melcsuk Igor 1965: A magyar főnév birtokos személyragjainak morfológiai felépítéséről, *Magyar Nyelv* **61**: 264-75.
- Papp Ferenc 1975. *A magyar főnév paradigmatis rendszer: Leírás és automatikus szintézis.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rebrus Péter 2013. Miért nincs j? In: Benő Attila – Fazakas Emese – Kádár Edit (szerk.): „...hogy legyen a víznek lefolyása...” *Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére.* Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadó, Kolozsvár, 383–401.
- Siptár Péter – Szentgyörgyi Szilárd 2013. *Optimális esszék a magyar fonológiáról.* Pannon Egyetemi Kiadó, Veszprém.
- Törkenczy Miklós 1994. A szótag. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális Magyar Nyelvtan 2. Fonológia.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 273–392.

Az értekezés témakörében megjelent publikációim

Lantay Gyula 2017. Idegen eredetű, jelölt mássalhangzó-kapcsolatra végződő főnevek tárgyesete a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* **141/4**: 478–489.

<http://nyelvor.c3.hu/period/1414/141405.pdf>

Lantay Gyula (2020) Analógia a jelölt mássalhangzó-kapcsolatra végződő, idegen eredetű főnevek tárgyesetében. *Magyar Nyelv* **116/3**: 299-308.

http://www.c3.hu/~magyarnyelv/20-3/Lantay_MNy_20-3.pdf

Lantay Gyula 2020. Elidegenítő hatás a magyar PC-játékosok nyelvhasználatában. In: Scheibl György (szerk.) *LingDok 19. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*, Szeged, JATEPressz 43-55.

http://acta.bibl.u-szeged.hu/69353/1/lingdok_019_043-055.pdf

Lantay Gyula 2022. Az általános biroklásjelölő morféma viselkedése a magyar pc-játékosok nyelvhasználatában. *Magyar Nyelv* **138/2**: 192-202.

http://real.mtak.hu/145484/1/Lantay_MNy_22-2.pdf

Lantay Gyula 2022. Idegen eredetű, jelölt mássalhangzó-kapcsolatra végződő főnevek tárgyesete a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* **146/2**: 165-176.

http://real-j.mtak.hu/21754/7/magyar_nyelvor_2022_2.pdf